

A történelem mint mese, képtelenség és hazugság

Az áltörténelmi aspektus Mikszáth Kálmán regényeiben

A XIX–XX. század fordulópontján a magyar (történelmi) regény különböző – olykor távoli, vagy nehezen észlelhető – hagyományokhoz kötődik. E kötődések alapján – és nem évszámhatárok szerint – mutatkozik meg irodalmi művek XIX., illetve XX. századi orientáltsága. Jó példa erre a Mikszáth-regény, melynek nyelve egyértelműen a Jókai Mór regényírása teremtette tradíciót folytatja, illetve a XIX. század negyvenes–ötvenes éveiben kialakuló antiregény-variációkhoz (*Magyar titkok* [1844–45], *A hóhér kötele* [1846], *Hazai rejtelmek* [1846–47]), a működésképtelenné vált eposz paródiáihoz (*A nagyidai cigányok*, 1852), illetve más műfajokba transzformálódott formáihoz (*Toldi szerelme* [1879], *Toldi estéje* [1854]; *Déliabók hőse* [1873]) kapcsolódik. Még a XX. század első évtizedének végén íródott *A fekete város* is ebbe a hagyományba ágyazódik, míg más művek esetében (pl. *Egri csillagok* [1901], vagy a Herczeg-regény) nem ennyire egyértelmű a XIX. századi jelentésekre való reflektáltság.

Mikszáth Kálmánnak a magyar történelem korszakait, sorsdöntő eseményeit és korszakváltó jelenségeit megjelenítő regényei (*A beszélő kőntös* [1889], *Beszterce ostroma* [1895], *Új Zrínyiász* [1898], *A szelístyeyi asszonyok* [1901], *A fekete város* [1910–1911]) a XIX. század közepén produktív eposzregény (történelmi románc) beszédmódját idézik, de már első olvasásra nyilvánvalóvá válik, hogy itt a lényeg átalakításáról, az eposzi világgállapot negatívjának, visszájának létrehozásáról van szó. Vagyis nem egészen arról, mint amit Imre László állapít meg monográfiájában, miszerint „Jókai századvégi követői (Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg) már messze távolodtak a 40–50-es évek szövegvilágától”, illetve „a történelmi regény, mely Eötvösben, Keményben éri el csúcspontját az 1840–50-es években, Mikszáth

Kálmánnal, Gárdonyival, Herczeggel a kimerülés stádiumába jut.¹ A századforduló kisszerűvé, szürkévé, heroikussá és hamissá-hazuggá változott világában ugyanis nem a jelen kérdéseinek a múltba transzformálása, de a görbe tükör felmutatása, a torz, a deviáns felnagyítása jelenti a történelemről szóló beszéd adekvát lehetőségeit. Ennek értelmében a *Beszterce ostroma* a *Szigeti veszedelem* (1651) eposzi arányait utánzó eposztagadás: a heroikus egység visszaállításának tragikomédiája, míg az *Új Zrínyiász* már nemcsak a működésképtelen és torz jelen leleplezésének, de a múlt deheroizálásának (pl. a Zrínyi-eszménnyel való leszámolás) (anti)regénye is. A *mese*, a *legenda*, az *anekdota* és a *babona* (*A két koldusdiák* [1886], *A beszélő köntös*, *A szelistei asszonyok* etc.) a dehistorizáló mikszáthi alakzatok közé tartoznak, míg utolsó regényében, *A fekete városban*, a *hazugság* formái telítődnek hasonló jelentéssel.

(*A két koldusdiák*) Mikszáth viszonylag korai alkotása. Ennek ellenére már felmutat olyan vonásokat (pl. tükörkép-effektusok, szerepellentétek és -cserék), amelyek a későbbi-kései regények nyelvét alkotják. A történelem megjelölt korszaka (a Rákóczi-kor) a *mese* háttérül szolgál. A magyar történelmi regény kezdeteitől, az általunk *történelmi kulissza-regényeknek* nevezett alkotásoktól azonban elkülönülő-elhasonuló alkotás, mivel a történelem nemcsak háttérmozzanat: a háttér és előtér viszonya, valamint jelentésbeli aránya bonyolult szövevény. Az előtérben játszó *klasszikus mesei történet* (a szegény ember fiai elindulnak szerencsét próbálni) és a háttérret alkotó *történelmileg hiteles eseményisor* (Apafi Mihály fejedelmi udvara; kuruc-labanc harcok valós helyszíneken és szereplőkkel, mint Vak Bottyán, Bercsényi, II. Rákóczi) is népköltészeti-irodalmi műfajok egész sorából szerveződik (pl. *babona*, *legenda*, *rege*, *tanulság-és hazugságmese*, *anekdota/adoma*, *katonatörténet* és -ének, *mondóka*, *tréfa*, *szólás*, *aforizma*, *feljegyzés*, *levél* etc.) kompozíciós egésszé: diskurzusuk révén teremődik meg a megragadott történelmi kor atmoszférája, tárulnak eléink létformái és életlehetőségei, emberi viszonylatai és erővonalai. Szólások, közmondások („...a paraszt lenyesi a mogyorófa pálcát, a mogyorófa pálcá lenyesi a parasztot.” [Mikszáth 1968. 11.]), históriák (pl. a Kinizsi-történet mint az alacsony sorból magasra jutás példázata, vagy a cinkotai kántor története), anekdoták (többek között a fejedelmi délutánról, amelyről törvénybe foglalták, hogy „nem érvényes”, azaz Apafi ilyenkor hozott rendeletei semmibe veendő), legendák (pl. a katonáról, akit nem fog a golyó) mutatnak-utalnak a megragadott történelmi korszak társadalmi emberi-viszonyaira is: a földesúr pallosjoggal

¹ Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. 43.

rendelkezik, ezért büntetlenül halálra veretheti a Veres fiúk apját; nemesi címmel nem rendelkező ember fizikai-szellemi kiválósága ellenére is mindenkor alávetett helyzetű marad (pl. nem viselhet kardot mint Veres Pista); Rákóczi rosszkedvét, amikor Pista halálos ítéletét írja alá, a veszteségekről szóló hadijelentések gerjesztik.

A korszakfestő kisepikai műfajok a mesealkotó rekvizitumokkal kapcsolódnak össze. A két mesehős a népmesei sémával összhangban vándorútra indul, ám a műfajok/műalkotások (egészen modern irodalmi aspektus) átjárhatósága révén „begyalognak” a történelembe. A mese világa a históriáival ötvöződik. Útjukat csodás mesei történések (pl. a testamentumát tollbamondó, a szerencsét és szerencsétlenséget okozó kutyát reájuk hagyományozó vénasszony a népmesei boszorkány szerepvariánsa), keresztutak (ahol elvál útjuk, hogy később találkozhassanak), segítők (pl. az áruhás Bercsényi) és ellenségek (Krucsay uram, vagy Heister), varázsszerek (pl. a fejedelem gyűrűje), kiállt próbák (Apafi udvarában Pista igazságot tesz az urak között) határozzák meg útjukat, melynek vége a megdicsőülés, a becsületességükért-bátorságukért kijáró jutalom. Sorsuk legmeghatározóbb vonása az átváltozás/átlényegülés, minek fizikai és szellemi attribútumai egyaránt vannak. A történet kezdetén Dobos néni elhalt fiai helyébe lépnek, kidasztottból kivételezetté, árvából befogadottá válnak; később Pista Maglódy István, Laci Fekete László néven szerez magának hősi hírnevet a kurucok táborában, hogy aztán mindketten – igaz, kényszerűségből – a labancok oldalán is harcoljanak. Pista a hős és az áruló, Laci a tékozló és az áldozatvállaló szerepkettőségében nemesedik kiválóvá. A legjelentősebb külsődleges változás életükben, miszerint jobbágyból nemes emberré, nincstelenből vagyonossá avanszálnak, míg lelki értelemben a magánérdek meghatározta törekvésektől a hazafiúi szemléletig fejlődik személyiségük, öntudatuk: megértik, hogy a nemesi cím önmagában értéktelen, ha nem járul hozzá egyéb erkölcsi-lelki érték.

A mese itt a történelemtől szóló beszéd lehetséges változatát jelenti: egy korszak értési horizontját. A történelem képe feloldódik a mese világában. Minden jóra fordul. Még az ellenség sem kifejezetten gonosz, hisz Heister német parancsnok is befogadja a szökevény testvéreket, Krucsay uram pedig megbánásból a fivéreknak adományozza vagyonát. II. Rákóczi Ferenc népies hőssé (vidéki táblabírákhoz hasonlatossá) változik Mikszáth tolla révén. Persze amennyit enged a mese varázsának, annyit vissza is von a humor formái (hazugságmesék, humoros történetek, tréfás megjegyzések, gúnyos-szarkasztikus megállapítások) által. Krucsay nagyvonalúságáról pl. kiderül, hogy ugyan kész lemondani vagyonáról a fiúk javára, de az már nincs meg: „vissza kell szedegetni a labancoktól” (152).

A két koldusdiák Jókai Mór *Erdély aranykora* (1852) című regényét idézi. Az aranykor végét jelenti be a Jókai-regény, míg a mesék világában helyreállítható hősi világ időlegességét, képlékenységét, illúzióját jeleníti meg előttünk Mikszáth alkotása.

(*Beszterce ostroma*, *Új Zrínyiász*) Mindkét regény archetextusa a *Szigeti veszedelem*, s mindkettőben az eposzi forma és tartalom visszája képződik meg, de az alapélmény – a hősi erények működése – ellentétes előjelű konzekvenciái révén. A XIX. század végi társadalmi-emberi viszonyok legfőbb mozgatórugója ugyanis a képmutatás és a hazugság, amely vonások homlokegyenest ellentmondanak a héroszi erkölcsnek. Amíg a *Beszterce ostroma* megjelenítette viszonyok emberi tragikumát épp abból következik, hogy megegyezéses alapon (vagyis hazug módon) fenntartják a „nagyserű kor”, a lovagi erkölcsök látszatát; „belemennek a játékba”, amelyet Pongrácz gróf indukál, addig az *Új Zrínyiász* világában a hősi morál teljesen csődöt mond: az eposzi hősök rövid időn belül saját paródiáikká válnak. A *Beszterce ostromában* a tágabb közeg, a vármegye alkalmazkodik (igaz, csak látszatra) a nedeci várúr felállította szabályokhoz, az *Új Zrínyiászban* – az eszményvesztés tipikus példaként – a tévedésből feltámasztott szigetvári hősök próbálnak beilleszkedni a XIX. század végi tőzsdekapitalista világ hamis erkölcsiségébe.

Eisemann György² a Mikszáth-regények „kétféle nyelv”-éről beszél. A nedeci várúr környezetében a világról szóló beszéd adekvát nyelve a történelemé, amellyel szemben a külső világ (Zsolna) anekdotikus nyelve áll. Mindkét nyelv lényege a kettősség, a behelyettesíthetőség aspektusa. A történelem utánképzése (ez esetben a XVII. század lovagi erényeinek feltámasztása) Pongrácz számára létforma, a jelen helyett áll: „Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahova akarok” (Mikszáth 1974. 19.). A zsolnai anekdotikus nyelve pedig közmegegyezéses álca: a lényeg, a való, az igazság elhallgatását szolgálja. Eisemann: „Ahogy az anekdota elbeszélője egyszerre rejtekező és előtűnő narrátor, úgy a történelmi játékok alanyai egyszerre önmaguk és valaki mások. Megjátsszók és megjátszottak. Folyvást helyettesítenek valamit: jelenükkel a múltat, a múlttal a jelenüket. De hogy melyik az »eredeti« és melyik a »másolat«, az az anekdotákban és a színjátékban sem eldönthető.”³ Egyetérthetünk a monográfussal abban is, miszerint a két nyelv közötti párbeszéd a színjáték különböző formái által jön létre. Ez – a középkori oligarcha udvari szer-

² Eisemann György: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1998. 76.

³ Eisemann, i. m. 78.

tartásainak folyamatos imitációján túl – egyrészt a Beszterce város elleni hadjáratban, másrészt a színtársulattal eljátszott behódolási jelenetben kulminál. A honvédparancsnok, akitől a színjátás ötlete származik, ezzel teremti meg „a közös értés feltételeit”, azaz a „történelmi »anakronizmus« nyelvét sikerül párbeszédbe állítania az anekdotikus nyelvezettel.”⁴

A történelem imitált korszaka mindkét felet minősíti. Pongrácz gróf számára „mélyes tó”, amelybe „nagyon mélyen belenézett” (8) és beleszédült. Olvasatunk szerint nemcsak a középkori ragyogás és dicsőség kápráztatja el, de – s ez a mozzanat általában elsikkad a történelmi jelenre vonatkozó jelentésértelmezések mellett – saját társadalmi osztályának felsőbbrendűségébe vetett hite is. Ebből, azaz a korabeli jogrend félfeudális maradványaiból, s a nyomában kialakult erkölcsi holduvar értékkaoszából él szinte minden megjelenített társadalmi osztály: a mulatozó-haszontalan, ugyanakkor hatalmaskodó (fő)nemesi réteg éppúgy, mint a romlott polgárság, sőt, a haszonleső parasztság. Csak a képmutatás nyelvét kell jól beszélniük. Ezt sikerült a budetini parancsnoknak (egyébként Pongrácz gróf rokonának) összeegyeztetnie a történelem újratemtésének illuzórikus nyelvével.

A hazugság/hamisság elve értelmében visszaállított világbéli harmónia épp az irodalom – egy explicit módon szerveződő metatextus –, Cervantes *Don Quijote*-jének olvasása révén bomlik fel. A szomszéd várkisaszony ugyanis ezt a művet küldi el a grófnak, válaszul annak házassági ajánlatára. Az ajándék nyílt célzás, Pongrácz örütségére vonatkozó utalás: tükör. A gróf azonban nem alteregójára ismer a búsképűben, hanem a hősi világrend visszaállíthatóságának kudarcával szembesül. Felismeri, hogy ez esetben is csak látszatról, a heroszi nagyság helyetti képmutatásról van szó. Domokos Mátyás szerint „Don Quichote minduntalan egy józan, kegyetlenül valóságos világgal ütközött össze” [...], míg a gróf „a regény hallgatása közben érti meg, hogy az a kedélyes cinkosság, amivel az ő tiszta lelkesedéssel eljátszott középkor-illúzióját kiszolgálták, a világ részéről rosszhiszemű, mert a világ szemében ő csak egy anakronisztikus, bolond figura.”⁵

Az egymás mellé került idősíkok értelmezik egymást. A *Don Quijote*-i szövegvilág a Pongrácz által imitált XVII. századot, az viszont a regénybeli jelent értékeli. Az így megképződött regénybeli jelen-kép a társadalmi morál mélypontját jelöli, nemcsak mert a XIX. század végi liberalizmust

⁴ Uo. 77.

⁵ Domokos Mátyás: *Mikszáth Kálmán regényírói képzelete* = Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma. Új Zrínyiász.* Budapest, 405–437., 416.

szolgáló zsolnaiak – érdekeiktől vezérelve – belemennek a gróffal folytatott játékba, de mert nincsenek értékfogalmaik, ennél fogva nem tisztelik az ember identitását és szabadságát sem. A Behenczy-féle nemesi svihákoknak nincsenek eszményeik (pl. a fiatal Behenczy halálba kergeti saját édesanyját, amiről később a cinizmus hangján tesz említést: „meggyógyította”), de a polgárságot megtestesítő Trnowszyak életvezetése is a velejéig romlott (pl. Apolkáról csak tüntetésből gondoskodnak, majd amikor ennek már nincs látszata, egyszerűen kihajítják az utcára). S embertelen, erkölcstelen maga a város is, hiszen ahelyett, hogy segítene Apolkán, lelkiismeretlenül felhasználja a grófnak szánt színjátékban. Egyébként osztályérdekei sérülnének: lelepleződne a hazugság. Így azonban kedélyes anekdotaként működhet a történet. S működne is, ha a Cervantes-regény nem rombolta volna le a kölcsönös nyelvértés feltételeit. A gróf ugyanis ettől a ponttól kezdve leszámol a lovageszmények újjáteremtésének illúziójával („Beállottam okos embernek” [36] – mondja), ám nem kapcsol vissza a XIX. századba. Elfogadja a játékot, de azt valóságos, XVII. századi tartalommal tölti meg, ahova a középkori várúr önkénye és pallosjoga is tartozik. A játék ezentúl kettős csapdaként működik. A zsolnaiak kénytelenek folytatni a megkezdett bohózatot (ehhez találja ki átmeneti megoldásként a behódolási-túszadási színjátékot a budetini parancsnok), míg Pongrácz grófnak épp a játékszabályok értelmében kell visszaadnia Apolkát. A lány szeretete, mert őszinte, a gróf életének egyetlen igaz tartalma, s világtérítésének egyetlen biztos tájékozódási pontja. Elvesztését – mert harcát a *Don Quijote* olvasását követően az isteni gondviseléssel állítja szembe – égi csapásként fogja fel. Erre utalnak rejtélyes búcsúszavai: „Amit én kívántam az istentől, abból nem teljesített semmit, amit ő kívánt tőlem, azt én mind teljesítettem” (208).

Azt, hogy Pongrácz István bolond-e, vagy sem, több szinten is értelmezi a regény. Legelőször a szerzői előszóban kerül elemzésre a kérdés, majd elbeszélői és szereplői szinteken, de maga a főszereplő is többször él az önreflexió formáival. Az író a róla szóló emlékezet formáit idézi és kommentálja: „István grófnak volt esze, de nem sok, ambíciója is volt, de sok; szerepelni akart mindenáron, de látta, hogy mint okos ember nem szerepelhet, megpróbálta tehát mind bolond ember” (7). Szereplési vágygyal azonosítja a gróf hóbortját, ugyanakkor nagyon ironikus kommentárral látja el: „Nálunk a buták és okos emberek egyaránt akarnak szerepelni. Roppant konkurencia van. István gróf a hálásabb térre vetette magát; beállott bolondnak. S itt gyönyörűen hagyták nagyra nőni, nem előlgetett senkinek” (7–8). Másutt pedig „későn született ember”-nek nevezi az elbeszélő. Az elbeszélés megszólított jelenére (az egykorú megértésre) ez

esetben is árnyék vetül: „...biztosak vagytok-e abban, hogy ma az lenne a véleményetek róla, akkor is, ha ezelőtt négyszáz esztendővel él s húszezer katonája lett volna.” (49). A budetini parancsnok szerint István elméjének nincs semmi baja a „vesaniá”-n kívül, s példák, analógiák sorával (az aacheni Szent Vitus-tánc, kleptománia etc.) bizonyítja, miszerint csak a *saját nyelvén* kell vele beszélni. Az örülségéről szóló nézeteket leginkább maga a gróf teszi kétségessé. Nagyon jellegzetes példája ennek a kis parasztlánnyal folytatott beszélgetése, akitől azt szeretné megtudni, bolondnak tartják-e az emberek. Annak igenlő választát követően szomorú mosolygással fejt ki, miszerint ő „senkit sem bánt”, és „jó ember” (20). Egyenességéért, őszinteségéért megdicséri a kislányt, majd megkérdezi tőle, mit hozzon a városból jutalmul neki. Az „egy kis festéket” kér. Sajátos értelmezői mondat: a világ feslettségét, *festett*, vagyis álságos voltát jelképező mozzanat.

Azt a kérdést, hogy minden tekintetben pozitív hős volt-e Pongrácz István, a *Beszterce ostroma* elbeszélője nyitva hagyja. Mintha e dilemmát (hogyan értékelnék magatartását, ha ezelőtt négyszáz esztendővel él és húszezer katonája felett rendelkezik) szándékoltan a következő szatírával, az *Új Zrínyiásszal* szerette volna megoldani. Kétségkívül megsemmisítő hatású, döbbenetes leleplezés. A mai olvasó számára elsősorban nem azért katartikus, mert a XIX. század végének hamis tudatáról rántja le a leplet, szembesítve az utókort a hajdani hősi magatartásmintákkal, hanem mert történeti tudatunkat, a XVI. századról alkotott történelemképünket is módosítja. Az egykorú megértéssel ellentétben, ma nem annyira a kegyeletsértés tettét, mint inkább a görbe tükör felmutatásának szándékát ismerjük fel Mikszáth írói eljárásaiban.

Referenciális mozzanat a regény létrejöttében, miszerint II. Vilmos német császár 1897-ben Budán tartott pohárköszöntőjében Zrínyi Miklós-hoz hasonlította a magyar urakat. Mikszáth válasza rá e gyilkos élű szatíra. A hamis tudat formái (az ősi vitézi erények jogfolytonosságáról alkotott nézetek) sorra kompromittálódnak benne: legteljesebben és legfájdalmasabban természetesen a „magyar nemzeti nagyság”-ról alkotott elképzelés. A XIX. század végének romlott-züllött közéletében a Zrínyi-eszmény egykettőre elsikkad, s a szigetvári hős önnön karikatúrájává válik: a nemesi nagyevő-nagyívó, dőzsölő-tékozló, verekedő, házasságtörő nőcsábász anakronizmusába transzformálódik héroszi-eszményi alakja. Persze a képzet nagyon egyszerűnek tűnik: a posvány lehúzza a legnagyobb hősokeket is. S ez csak a századvégi nemesi habitus kompromittálódását jelentené. Van azonban Zrínyiék magatartásában is egyfajta őseredeti bornírtság. A XVI. századi – részben az erkölcsiség fogalmát is fedő – virtus igazából erőszak alapú, szellemtelen magatartásminta. Ezt látta meg a szigetvári hős alak-

jában az író, s feltehetőleg ez fájta annyira a kegyeletsértést kiáltóknak: az arisztokrata nemzeti eszmény tarthatatlansága.

Metanarratív mozzanat a szöveg végén egyrészt a történetírásra, másrészt az „öreg Zrínyiásra” történő utalás. Perényi Miksa arra kéri a hőst, ne tegye be a „szokásos” száz aranyat a zsebébe (hagyja felét neki, a másikat adja másnak), minthogy a gróf „a történelemre dolgozik”, az pedig olyan, amilyenek megírják: „ha én be fogom írni, hogy száz arany volt a zsebében, méltóztatik engem érteni, hát akkor az úgy lesz a történelemben és nem másképp” (402). A *Szigeti veszedelem* sorainak a regény zárásaként való beidézése viszont – a szigetvári hősök lelke megmentéséhez „angyal légió”-t álmódó „másik Zrínyi Miklós, a költő” (403) műve, azaz a művészi igazság felmutatása révén – egy hajszálnyit „vissza is ránt” az iróniából.

(*A fekete város*) Ha a *Beszterce ostroma* a nemesség történelmi szerepéről fest tragik(omik)us képet, akkor *A fekete város* a polgári-patrícius romlottság analízise. A XVIII. század eleji Lőcse világában megmutatkozó hazugságlét, álerkölc és hamis jogrend képét állítja elénk. A cím így nemcsak a városra nehezedő gyászt jelöli, de a lelki értelmű sötétséget is.

A városi polgárság szerepe egy sorsdöntő, azaz nemzetsors-meghatározó történelmi pillanatban, a Rákóczi-korban válik kivehetővé előttünk. *A nagytörténelem itt olyan tükör, amelyben a hazugság történelmi lét-variációi láthatók.* Ezért volt szüksége a valós tények megváltoztatására az íróknak, amikor a krónikák valószínűsítései (XVI. század) ellenére a XVII–XVIII. század fordulópontjára helyezi el Görgey Pál történetét. Műve a szatirikus-szarkasztikus kifejezőmód folytonosságát jelenti saját életművében belül (az eddig említettek kivül: *Szent Péter esernyője* [1895], *Gavallérok* [1897], *Különös házasság* [1900], *A Noszty fiú esete Tóth Marival* [1908] etc.), s a nagy nemzeti tragédiák ok-okozati viszonyrendszerét művészi tartalommal formáló regénysorba illeszkedik a műfaj magyarországi alakulástörténetét illetően. Jókai Mór regényeihez nyelvi-elbeszélői szempontból is erőteljesen kapcsolódik, de bizonyos motívumai, mint amilyen a nemzeti katasztrófának a nemzeti elbizakodottság és hamis tudat formáira való visszavezetése, Kemény Zsigmond és Eötvös József műveivel is összefüggésbe hozzák.

A történelem eseményeiről szóló beszéd Mikszáth e regényében az epizodikusság felidéző eljárás módjának felel meg. A lineáris eseménysor ok-okozati összefüggéseinek megteremtése helyett a motívumanalógia, sőt, a véletlen rendező el az eseményeket. Az egyik legjelentősebb szövegszervező motívum, egyfajta isteni *gondviselés* *oldott fatalisztikus meggyőződés*, mely mélyen áthatja a regény világát és a szereplők tudatát is. Az elbeszélő többször tematizálja is ezt a mozzanatot. „A gondviselés körültekintő ereje

bizonyára felismerhető a legapróbb dolgokban, most is úgy intézkedett, hogy Görgey Jánosné Jánoki Máriának ugyanakkor szülessék egy kisleánykája...” [Mikszáth 1983. 18.]. Ez a mozzanat azonban nemcsak azt jelenti majd Görgey életében, hogy anya nélkül maradt kislányáról van ki gondoskodjék, de szinte a haláláig (a végzetes lőcsei út előtt kéri meg unokaöccse Rozália kezét) gyöttrő kételyt is: nem halt-e meg a gyermeke is, s testvérbátyjáiék nem cserélték-e fel szájalomból a két kislányt. A sorsdöntő eseményt, Kramler bíró meglövését is véletlenszerű esemény (az alispán kutyája egy nyúl után iramodva átszalad a mezsgyén) idézi elő, amit az elbeszélő ugyancsak végzetként értelmez: „Görgey haragosan fütttyentett a vizslának, de az föl se vette, valamely rossz sugallat által ösztönöztetve ment a szomorú végzete felé...” (83). De misztikus mozzanatok (miután véletlenül rálőtt Szűz Mária szentképére, a könyörületéért imádkozik) előzik meg Fabricius megjelenését is Rozália életében, s az isteni büntetés sugallata jelöli meg Nustkorb bíró halálát is („Az előbbeni bíró megölte a mostani bírót, mivelhogy a mostani bíró ölte meg az előbbeni bírót.” [413] – ugyanis Kramler bíró epitáfiuma rádőlt Nustkorbra, akinek bűne volt annak kivéreztetése a borsóföldeken.). Az utolsó – Görgey végzetét megjelenítő – fejezet élén, címszerűen ki is emeli ezt a mozzanatot az elbeszélő („Melyben a szerző akarata ellenére a gondviselés szeszélye szerint fejeztetik be a történet”).

Az események másik mozgatórugója a *gőg és a hazugság* érdekszövegsége. A lőcseiek ellenszenve elsősorban a várost körülvevő földesurak ellen irányul. Amíg a fátum szerepeltetése a regény balladisztikus atmoszférájának létrehozásához járul hozzá, addig a nemesség és a polgárság ellentétének (harcának?) bemutatása történelmi jellegét határozza meg. *A fekete város* történelmi regényként való értelmezése azonban épp az ábrázolt harc kisszerűsége miatt válik kétségessé, azaz Mikszáth benne ismét egy műfaj visszáját teremtette meg. Ezt elsősorban azzal éri el, hogy a nagytörténelemből ismert tragikus szembenállás lényegét kicsinyessé, pontosabban haszonelvűvé degradálja. Lőcse város polgárai ugyanis nem az igazság és az emberi egyenjogúság védelmezése érdekében harcolnak a nemesek ellen (hiszen maguk a lehető legtöbb kiváltságot csikarták ki az uralkodóktól), hanem anyagi okok miatt: a városnak kevés a hasznot termő borsóföldje, többet szerezni viszont csak a nemesektől lehetne. Hazugságon alapul a lőcseiek önértelmezése is. Magukat rangban a velencei nemesekhez hasonlítják, vagyis nem polgári értékekért harcolnak, hanem főúri kiváltságokra vágynak. Pl. Fabricius nemcsak rangban, de jellembeli kiváltságban is messzemenően alul marad Görgey Györggyel szemben. Tetteit – miközben nem veszi észre, hogy bíróvá választását is

érdek (tapasztalatlanságának és fiatalos heveségének felhasználhatósága) diktálja – a kivagyiság dolyfje irányítja: megmutatni hatalmukat, erejüket a főuraknak. De a legnagyobb hazugság a regény kulcsmotívumához kötődik. Noha mind az elbeszélő, mind a szereplők reflexiói (köztük maga az alispán önjellemzése) kiemelik ideges-hóbortos természetét, vadember mivoltát, ezek azonban csak a *kedvező körülmény, a véletlenszerű együtthatalás* jelenlétét nyomatékosítják tragédiájában. Végzetét a lőcsei értékválság és morális alávalóság okozza. Véleményem szerint még olvasati-értelmezői szinteken sem eléggé hangsúlyozott motívum, miszerint Görgey Pál meglövi, de *nem öli meg* a főbíró; halálát elvéreztetésével, aljas anyagi érdekektől vezérelve, maguk a lőcseiek okozzák. Mikszáth nyitva hagyja a kérdést: életben maradt volna-e a bíró, ha társai megfelelő módon sietnek a segítségére. Ezzel azonban a regény Rozáliához kapcsolódó szolamát látja el sajátos jelentéssel: ha ugyanis az igazi bűnös nem Görgey, hanem a város, a lány élete, tragikus szerelme alakulásában nem „az apák vétkeiért az utódok bűnhődnek” sorsmotívuma, nem is a végzet játszik közre, hanem a mindent átható hazugság. A hazugság (az önérdekek diktálta bosszúvágy) erejével takarják el saját vétkeiket, magyarázzák meg a törvénytelenégeket és teszik lehetetlenné az emberiség szabályain alapuló jogrendet: pl. az érvényben levő törvénykönyv helyett a Zipser Willkürt, a város kiváltságait tartalmazó áltörvényt alkalmazzák Görgey halálos ítéletének kimondásakor. A főispán feletti ítékezés jelenetében a fiatal Fabricius testesíti meg a város minden romlottságát és hazugságát: a hatalomtól megittasulva, bosszúvágytól felajzva hirdeti ki az ítéletet. Az elbeszélő a regény végén igazságot szolgáltat: Fabricius összeomlik, amikor kiderül Otrokócsy Rozália személyazonossága. Úgy tűnik, a nemezis bosszúálló kardja sújt le rá. A valóság azonban kevésbé magasztos. Fabricius végül is saját hazugságainak, törvénytelenégeinek és gonoszságának (hiszen nem engedi a főispánt a lányától sem elbúcsúzni – egyébként még idejében fény derülne Rozália kilétére) áldozatává válik.

Lőcse város „mögött” a nemzet sorsát alapjaiban megrengető történelmi események zajlanak. Minthogy azonban a polgárságot nem fűzi hozzá különösebb érdek, tevélegesen nem vesznek részt a kuruc-labanc harcokban, illetve a Rákóczi-szabadságharcban. Történelmi csak beszédtemaként, az anekdota különböző változataiban él, pl. arról, hogyan utasította el Görgey a feleségére szemet vetett Thököly Imrét, vagy a züllött Apafiak viselt dolgairól, a nagyívó Andrassy generálisról, a férjével száműzetésben élő Zrínyi Ilonáról, a testvér bátyját – mert az ismét a kurucokhoz állt – erőszakkal elfogató és börtönbe vető Görgey esetéről a császári udvarral és a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel, akik tettét egyaránt jóra magyarázták

és megjutalmazták, holott Nustkorb vezetésével Lőcse feljelentés gyanánt terjesztette mindkét hatalom elé az ügyet etc. A haza és a nemzet ügyét kizárólag Görgey János és néhány fegyvertársa vállalja fel a vármegyében; évekig várnak és reménykednek a nagy pillanat (a „gyerek megnő”, vagyis Rákóczi felnőtté válván a nemzet élére áll!) eljöveteleiben, s miután az bekövetkezik, mellette, vagyis a nemzeti szabadságharc oldalán harcolnak. Ők azonban a nemesi osztály képviselői. Eközben Lőcse város polgárai földszerzéssel, mezsgyevitákkal és Görgey megöletésével vannak elfoglalva. A történelemről és a nemzet sorsáról szóló beszéd eszközévé Mikszáth regényében így válik a hazugság, ennek megjelenítése, amelyben viszont az egész nemzet tragédiájának képe tükröződik okozataival: a széthúzás, a kisszerűség, a haszonlesés és a számítás eszményromboló hatása.

A fekete város jelentései számos szövegekőzi kapcsolat lehetőségét vetik fel, de mindenekelőtt Jókai Mór *A lőcsei fehér asszony* című regényével mutat tematikai analógiát.

Kiadások

MIKSZÁTH Kálmán

1967 *A két koldusdiák*. Budapest

1973 *A szelistyei asszonyok*. (*Galamb a kalitkában* [5–80.], *Páva a varjúval* [81–123.], *A szelistyei asszonyok* [127–247.], *A sipsirica* [249–340.], *Akli Miklós cs.kir. mulattató története* [345–549.]) Budapest

1974 *Beszterce ostroma. Új Zrínyiász*. (Domokos Mátyás: *Mikszáth regényírói képzelete* [405–437.]). Budapest

1982 *A fekete város*. Regény. Budapest